

## Významní židia v Liptove do 2. svetovej vojny.

Na územie dnešného Slovenska sa dostali Židia v 1. - 2. stor. n. l. spolu s rímskymi légiami. Najstaršou historicky doloženou židovskou osadou na Slovensku sú Párovce pod Nitrianskym hradom – nie je vylúčené, že osada židovských obchodníkov tu žila už v 9. stor., no oficiálne sa prvýkrát spomínajú r. 1113. V 18. stor. došlo k veľkému prílivu Židov hlavne na západ a východ Slovenska. Na západné Slovensko sa sťahovali Židia z Moravy, no niektoré rodiny šli ešte ďalej smerom na východ. Na východné Slovensko prichádzali však hlavne Židia z Poľska a Haliča hlavne po r. 1772, keď došlo k prvému deleniu Poľska a jeho haličská oblasť sa stala súčasťou habsburskej monarchie. Viac usídlených rodín si vytvorilo židovskú náboženskú obec, ktorá spravovala cirkevné a svetské záležitosti, mala školu a zamestnávala rabína. Židia sa venovali hlavne obchodovaniu a finančným transakciám, čo sa neraz stalo príčinou zla - boli všeobecne kresťanmi opovrhovaní a v stredoveku i novoveku aj kruto prenasledovaní. Bývali v oddelených častiach od miest a dedín v tzv. getách. Za ochranu museli do kráľovskej pokladnice platiť osobitnú daň. Mária Terézia tiež uzákonila pre Židov tzv. tolerančnú taxu – daň za synagógu, cintorín a povolenie obchodovať - daň bola zrušená až r. 1846, lebo Židia sa z nej vykúpili. Táto nezákonná daň bola založená na stredovekej právnej zásade, že Židia sú povinní platiť osobitnú daň do štátnej pokladnice popri iných daniach za to, že sú vôbec v krajine trpení. Daň za “trpenie” premenoval cisár Jozef II. na Cameral-Tax. Ten Židom uľahčil život aj ináč. V máji 1781 vydal Jozef II. tzv. Judenreformen, ktoré boli poňaté aj do Tolerančného patentu. Podľa neho mali prístup aj do slobodných kráľovských miest (okrem banských miest), povolil im prevádzanie remesiel a až na malé obmedzenia aj obchod (okrem obchodu s drahými kovmi). Boli povinní zakladať si školy s vyučovacím jazykom nemeckým. Bolo zrušené aj ich mučenie a telesné tresty. Avšak zakázalo sa aj používanie hebrejčiny a jazyka jiddis v obchodnom styku a vo verejných a komunálnych záznamoch. R. 1787 vyšiel zákon na ponemčenie židovských priezvisk – dovtedy sa mená Židov skladali z rodného mena a rodného mena otca. V trom istom roku sa ustanovila aj základná vojenská služba pre Židov. R. 1790 zákon povolil Židom vstup na vysoké školy (právo, medicína) a smeli si budovať vlastné školstvo. R. 1840 vyšiel XXIX. zákonný článok krajinského snemu O Židoch. Podľa zákona sa Židia mohli naďalej usadzovať v mestách s výnimkou slobodných banských kráľovských miest, mohli sa slobodne zaoberať remeslami, obchodom, zakladať si továrne, venovať sa umeniu a vede. Opätovne sa im nariadilo používanie priezvisk a vedenie matrík. Od roku 1860 mohli vlastniť nehnuteľný majetok. R. 1867 vydal krajinský snem XVII. zákonný článok o zrovnoprávnení Židov s kresťanmi vzhľadom na ich politické a občianske práva. Napokon r. 1895 uhorský parlament zrovnoprávnil aj židovské náboženstvo s ostatnými náboženstvami.

Židia sa v Liptovskom Mikuláši natrvalo usadili až v roku **1720**. Bolo tu šesť rodín pod ochranou Pongráčovcov a so súhlasom Samuela Pongráca. Pochádzali z Holešova na Morave a venovali sa prevažne obchodníctvu. Keďže sa im v podnikaní darilo, ich komunita početne rástla. V roku **1728** bolo v L. Mikuláši usadených už 10 židovských domácností (Elias, Pagacz, Kolmann, Jozeph, Abrahám, Fridrich, Izák a Mojžiš) v roku **1730** si v Liptovskom Mikuláši zriadili svoju prvú náboženskú obec v Liptove. V roku **1731** si postavili v Liptovskom Mikuláši prvú synagógu. V roku 1761 tu už žilo 30 domácností a vyskytovali sa tu židovské priezviská: Elias, Markus, Herschl, Hozelec, Abrahám, Pagáč, Levko, Philip, Polák, Palenčiar a iní. Počet židovského obyvateľstva narastal. V roku **1795** žilo v Mikuláši

310 dospelých židov, V roku **1803** v Mikuláši žilo 614 evanjelikov, 142 katolíkov a 345 židov. V roku 1828 tu bývalo už 801 židov, 704 evanjelikov a 203 katolíkov.

V rokoch **1842-1846** postavili na mieste pôvodnej synagógy novú štýlovú budovu synagógy. Po požiaroch v rokoch 1878 a 1903 bola znovu vybudovaná. Po požiari v roku 1906 bola generálne prestavaná podľa projektu architekta Leopolda Baumhorna. Stavba je najmonumentálnejším príkladom klasicistickej architektúry v Liptove. Murivo stavby bolo vybudované z tesaných kamenných kvádrov spojovaných bez malty pomocou železných klinov. Tento spôsob je v mladšej architektúre ojedinelý, pretože je typický pre stredoveké staviteľstvo. Hlavné priečelie stavby zdobí monumentálny tympanónový štít na štyroch iónskych stĺpoch. Okná synagógy sú polkruhovo zakončené a členenie a výzdoba klasicistických fasád čerpá z tereziánskych a jozefínskych stavieb. Pôvodné vnútorné zariadenie sa nezachovalo, podľašlo plieneniu vandalov v 80-tych rokoch 20.storočia. Budova bola do roku 1977 majetkom židovskej náboženskej obce, a potom ju odkúpil Mestský národný výbor v Liptovskom Mikuláši. Synagóga niekoľko rokov slúžila ako sklad, čím došlo k poškodeniu najmä interiérov. V roku 1990 Mestský úrad začal s jej rekonštrukciou za viac ako 3 milióny Sk. Po ukončení rekonštrukcie bola budova synagógy vrátená Ústrednému zväzu židovských obcí Slovenska.

Prvý rozmach židovskej náboženskej obce sa udial za rabína **Moše Kohena**, neskôr Ungera. V roku 1752 dal podnet na vznik židovskej školy v L. Mikuláši. Školu zveľadil rabín **Lev Kunic** v roku 1776. Za najväčšiu osobnosť literatúra považuje rabína **Eleazara Haléviho**, ktorý prežil podstatnú časť života v L. Mikuláši. Pod jeho vedením židovská škola – ješiva dosiahla svoj vrchol. Existovala ešte aj počas rabinátu jeho nástupcov **Simandela Szinaia** a **Izachara Bara**. Po jeho smrti v roku 1860 ješiva zanikla. Škola vychovala takých židovských mysliteľov ako učenca Wilhelma Bachera, či znalca talmudu Eduarda Banetha.

Najstarším významným židovským rodom v Liptovskom Mikuláši, ale aj v Liptove bol rod **Maukšovcov z Vlkovej**. Pochádzali zo Spiša. Do šľachtického stavu povýšil a erb udelil Ferdinand II. 6. júna 1635 Donátovi Maukšovi, kežmarskému richtárovi a jeho deťom. V roku 1684 dostali do vlastníctva Vlkovú a používali ju aj v prídomku. Maukšovci sú zapísaní v zozname liptovskej šľachty už v roku 1790. **Móric Maukš** (\*1806 Liptovský Mikuláš, + 1848 tamže) bol pedagógom, ktorý v Liptovskom Mikuláši v roku 1835 založil prvý ústav pre hluchonemých v Uhorsku. V rámci ústavu dosahoval výrazné úspechy. Vedenie ústavu prevzal v rokoch 1848 - 1849 jeho syn Samuel Maukš.

**Rod Moešovcov** (Moesz, Möesz) pochádza zo Spišskej stolice (nie je totožný s rodom Moyšovcov z Ludrovej a Demänovej). Do šľachtického stavu povýšil kráľ Maximilián 14. mája 1569 rod v osobe Žigmunda Mossa (neskôr Moeš), dvorského kancelára a radcu židovského pôvodu, zároveň mu udelil erb a povolil používať prídomok z Levkoviec (v maď. Lefkócz, dnes súčasť Vlkovej). Rod Moešovcov žil v Liptovskom Mikuláši už na konci 18. storočia, pretože sa spomína v súpise šľachty v Liptove v roku 1790 a pečať Dávida Moeša sa objavuje na dokumente v stoličných písomnostiach v roku 1784. Dávid zrejme v Mikuláši kúpil dom na námestí. Neskôr v dome žili potomkovia spomínaného Adama Moeša, vyslanca na Onódskom sneme - **Ľudovít Karol Moeš** (\***1786** + **2. 2.1863**) s manželkou **Juliana, rodená Musiová (Muszy, +3.12.1883)**. Ľudovít v budove podľa archívnych dokumentov prevádzkoval lekáreň. Zrejme sa touto činnosťou živil aj jeho syn **Gustáv Moeš** (\*1826 +22.10.1890).

Viacerí starostovia Liptovského Mikuláša v 19. storočí boli židia. **Izák Diener (+1877)** sa spomína ako mikulášsky richtár v rokoch 1861-1865. Bol prvým židovským richtárom aj v rámci Uhorska. (rodina sa koncom 19. storočia premenovala na Diner a neskôr vdova Karolína Dinerová predala veľké pozemky pod stavbu parlamentu v Budapešti) V rokoch 1872–1881 bol richtárom **Jozef Stern** a od 20.4.1891 do 9.5.1895 bol starostom Liptovského Mikuláša **Dr. Emanuel Steiner** (1846-18.2.1917).

V Liptovskom Mikuláši sa rodičom Karolovi Fischerovi (1825-30.8.1879) a Míne Ullmannovej narodil dňa 25. novembra 1858 (nie 24.12.1859 ako uvádzajú viaceré diela) **Samuel Fischer** (+15.10.1934 v Berlíne), ktorý v roku 1886 založil v Berlíne významné vydavateľstvo Fischer Verlag.

Z Mikuláša pochádzali aj **Adolf Hübsch** (\*1830 +1884), známy orientalista, ktorý ako rabín pôsobil v Prahe a od roku 1866 v New Yorku. **Bertram Kohlbach** (\*1866 +1944) bol vrchným rabínom v Temešvári.

Iný z tejto z rodiny **Adolf Donner** sa usadil v Liptovskom Mikuláši, kde v roku 1890 kúpil nehnuteľnosti a na kúpených pozemkoch zriadil fabriku – tkáčovňu, ktorá v roku 1894 zamestnávala 26 robotníkov. Snaženia Adolfa prerušila jeho smrť v roku 1908.

Mikulášski Hexnerovci pochádzali z Liptovskej Lúžnej, kde prišli z Námestova. Významným sa stal syn mikulášskeho advokáta Dr. Júliusa Hexnera (\*1.5.1852 Námestovo +9.9.1939 LM) a Ireny Teltschovej (\*1.2.1866 L. Kokava +1945 koncentračný tábor), neskorší národnohospodár **Ervin Hexner** (\*13.8.1893 LM +15.5.1968 USA). Študoval na gymnáziách v Arade, Rijeke, právo v Prešove, Budapešti a Bratislave. V roku 1938 odišiel do USA, kde bol univerzitným profesorom.

Lekár a spisovateľ **Pavol Strauss** sa narodil v Liptovskom Mikuláši 30. augusta 1912 rodičom Dr. Izidorovi Strausovi (\*28.2.1881 LM +2.2.1945) a Vilme Kuxovej (\*14.7.1891 LM +31.7.1933 LM). Medicínu vyštudoval vo Viedni a Prahe. Ako lekár pôsobil v Palúdzke a potom v Ružomberku. Na sklonku vojny sa dostal do zajateckého tábora v Novákoch. Po oslobodení nastúpil ako chirurg do Onkologického ústavu v Bratislave. Od r. 1956 žil v Nitre, kde pôsobil ako chirurg. Zomrel v Nitre 3. júna 1994. Do literatúry vstúpil po nemecky napísanou básnickou zbierkou *Die Kanone auf dem Ei* (Kanóny na vajciach, 1936). V 50-tych rokoch bol politicky prenasledovaný. Jeho diela vychádzali v zahraničí a na Slovensku až po roku 1989.

Viacere významné podniky najmä v Liptovskom Mikuláši založili a viedli židia. **Prvé kino** v Liptovskom Svätom Mikuláši od roku 1912 prevádzkoval **Artur Neumann**. V roku 1916 žiadal o povolenie premietaf filmy v Hoteli Royal (Európa) Alexander Stein. Aj v nasledujúcich rokoch sa hralo v Hoteli Royal, pretože žiadosť Kolomana Neumanna o povolenie stavby kina bola v roku 1916 zamietnutá. V polovici roku 1919 prevádzku kina prevzal Alexander Stein.

**Prvou bankovou inštitúciou** na území Liptovského Mikuláša bol Liptovský vzájomný výpomocný spolok, ktorý v roku 1866 založil mikulášsky lekár **Dr. Fridrich Ullmann** a lekárnik Ľudovít Ballo.

V roku 1867 založil Armin Stark v Liptovskom Svätom Mikuláši prvú rafinériu liehu. Jej existencia pokračovala úspešne aj po vzniku Československej republiky. V druhej polovici 19. storočia boli majiteľmi liehovarov **Jonáš Schwartz**, **Šalamún Neumann**, **Dávid Stern** a **Netti Schulczová**. Dávid a Móric Ringovci mali továreň na výrobu, kostnej múčky. V Liptovskom Mikuláši pôsobili aj ďalší veľmi úspešní židovskí podnikatelia. Na prvom mieste medzi potravinárskymi podnikmi treba spomenúť bryndziarne **Júliusa Guttmanna** a **Filipa Pevného** na začiatku 20. storočia. V roku 1906 bratia Rudolf a Adolf Steinovci

postavili vo Vrbici bryndziareň. V roku 1909 zaregistrovali novú firmu s názvom Bryndziareň bratov Steinovcov. Od roku 1911 vlastnil v Liptovskom Svätom Mikuláši Miksa Singer mliekára. Kníhtlačiarne boli okrem iného aj v rukách Dezidera Löwa a Izidora Steiera. V roku 1916 postavil v Liptovskom Mikuláši pobočku svojej firmy na výrobu priemyselných tkanín a neskôr aj kobercov **Henrich Klinger**. Od roku 1896 pracovala jeho fabrika v Budapešti, od roku 1902 fabrika v Bratislave a od roku 1903 aj v Žiline. Mikulášska fabrika sa v maďarčine volala „Liptói Házi Ipari Szövő-Telep Liptószentmiklós“. V roku 1921 si v Klingerovej textilke zarábalo na živobytie 180 robotníkov. V 30-tych rokoch 20. storočia dve mliekárne v Liptovskom Mikuláši vlastnili židia **D. Lietzow a H. Schwartz**. Z menších židovských podnikov tu bola firma Emila Eichorna zabezpečujúca autobusovú dopravu. Z väčších tovární na spracovanie kože Ľudovíta Pezríniho. V tomto období dva hotely v Liptovskom Mikuláši vlastnili židia: Hotel Kriváň **Rudolf Feuereisen** a Hotel Európa vlastnili bratia **Scheinovci**.

V roku 1935 **Fridrich Haas** založil v Liptovskom Hrádku firmu na výrobu trvanlivého pečiva. Fridrich Haas pochádzal z rodiny podnikateľa a krčmára Adolfa Haasa (1872-1949) a Jozefíny Englovej (1878-?) v Liptovskej Porúbke. Rodinnému podnikaniu sa venovali aj jeho bratia Eugen Haas (1901-?) a Fridrich Haas (1908-?). Výroba oblátok sa v novej haasovskej fabrike začala 12. októbra 1935. Továrň nebola veľká, pretože zamestnávala len niekoľko robotníkov. Čoskoro zaviedol výrobu trvanlivého pečiva, ktorým si získal svojich priaznivcov. Podnik Fridricha Haasa bol v roku 1941 arizovaný a na jeho dobre vybudovaných základoch bola v roku 1941 založená továrň TATRANKA, výrobné a predajné družstvo oblátok, keksov a suchárov s ručením obmedzeným v Liptovskom Hrádku. Od začiatku svojho vzniku mala dobré výsledky, pretože svojimi výrobkami zásobovala všetky nemocnice, sanatóriá na Slovensku s ľahkým a dietetickým pečivom.

V roku 1904 **Rudolf a Adolf Steinovci** v Liptovskom Mikuláši začali budovať prvú továrň na likéry v Liptovskom Mikuláši. Firmu viedol Adolf Stein ako najstarší zo synov. Jeho vedenie však neprineslo firme prosperitu, pretože v roku 1935 skrachoval a na dražbe jeho podiel vo firme kúpil jeho brat Rudolf. Fabrika niesla aj jeho meno: Prvá liptovská továrň na likéry, Rudolf Stein a Spol., Liptovský Sv. Mikuláš. Nová firma bola do firemného registra zapísaná dňa 22. septembra 1922. Zaoberala sa výrobou rumu, likérov, alkoholických nápojov a iných liehových článkov. Podľa ústnej tradície Rudolf Stein býval v prednej časti budovy na poschodí. (Do bytového traktu mal zavedené rúrky priamo zo svojej továrne, z ktorých priamo ponúkal svojim likérom hostí.) Fabriku po otcovi prevzal Ing. Eugen Stein. Jeho plány na ďalší rozvoj otcovej firmy však zhatili vojnové udalosti. Pre svoj židovský pôvod musel zanechať podnik a v januári 1941 bol celý Steinovský majetok odovzdaný do dočasnej správy Marcelovi Čavojovi, správcovi firmy Likérum v Ružomberku. Ing. Eugen Stein bol po potlačení povstania odvečený Nemcami do koncentračného tábora a zahynul na neznámom mieste.

Židia sa v okolí Ružomberka začali usadzovať neskôr. V 19. storočí sa v Liptove, konkrétne v Ludrovej objavuje rodina **Wittmannovcov**, ktorá neskôr založila veľmi významnú mliekarenskú firmu vo Zvolene.

**Vojtech Donner** (\*26.4.1901 Ružomberok †8.11.1945 Štrbské Pleso), pochádzajúci zo starej hornoliptovskej krčmárskej rodiny (prevádzkovali krčmy na Bielanskom pri Východnej a v Hlbokom (dnes Koliba) pri Kráľovej Lehote) sa narodil v rodine Hermanna Donnera (\*1875 +1945) a Ernestíny rodenej Guttmannovej (\*1876 +1940) v Ružomberku. Neskôr sa stal významným architektom Ružomberka a okolia. Znáмым je jeho projekt Liptovského múzea v Ružomberku z roku 1936 a prvého projektovaného sirotinca na

Slovensku (dnešný detský domov v Ružomberku) aj ďalšie budovy. Jeho meno je uvedené medzi významnými židovskými architektmi na Slovensku v Židovskom múzeu v Bratislave. Vojtecha Donnera mesto Ružomberok zaradilo medzi významných rodákov mesta a v 90-tych rokoch mu s príbuznými dalo postaviť na hrobe pomník.

PhDr. Peter Vitek